

Pervin ERGUN, Sibiryä Türklerinin Destanlarında İyeler. Konya: Kömen Yayınları, 2019, ISBN: 978-605-2074-29-9, 512 sayfa.

Dr. Emine ÇAKIR*

İyeler ve iyelik kültürü etrafında şekillenen inanç ve ritüellere odaklanan *Sibiryä Türklerinin Destanlarında İyeler* adlı bu kitap, Doç. Dr. Pervin Ergun tarafından kaleme alınmıştır. P. Ergun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Halk Bilimi Bölümü, Toplumsal Uygulamalar Anabilim dalında öğretim üyesidir.

Kitap, metin merkezli ve karşılaştırmalı Türk halk bilimi çalışmaları açısından önemli bir eserdir. “Bir şeyin koruyucu ruhu ve içindeki gizli gücü, sahibi, mâliki ve hâmi ruhu” olarak nitelenen iye kavramı hakkında Ergun, Türkoloji alanında dağınık ve satır aralarında dile getirilen görüşleri Anadolu ve Sibiryä sahasından tespit ettiği yazılı ve sözlü kaynaklardaki örnekler üzerinden karşılaştırmalı, detaylı ve derinlemesine ortaya koyarken, aynı zamanda iyelik sisteminin kültürel kodunu da belirlemeye çalışarak konuyu araştırmacılarının dikkatine sunmakta ve böylece alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Yazar, her ne kadar Sibiryä sahası destanlarına odaklanmış olsa da Anadolu ve Sibiryä sahası sözlü kültür ortamından derlenen verilerle de çalışmayı desteklemektedir. Öncelikle iye kavramını terim olarak açıklayan ve diğer Türk topluluklarında bu terim karşılığında kullanılan sözcükler hakkında bilgi veren Ergun, iye kavramının muhteviyatıyla ilgili akademik zemindeki fikir ayrılıklarından kaynaklı tartışmalara değindikten sonra konunun izahının güçlüğüne dikkat çeker.

İye kavramını “üst, orta ve alt

dünya iyeleri” şeklinde tasnifleyen, bunların Sibiryä destanlarındaki izlerinin aranmasının kültürel genetik kodların takip edilmesi bakımından oldukça önem taşıdığını vurgulayan yazar, bu kodların en önemlilerinden birinin iyeler olduğunu ifade ederken bir yandan da iye hususunun, önemli olduğu oranda da karmaşık bir mesele olduğunu dile getirir. Zira Ergun, eski Türk inanç sisteminden bugüne bunların bazen Tanrı, bazen ruh vb. olarak algılandığını, bu açıdan eski Türk inancı içinde iyelik sistemi, öncelikli olarak çözümlenmesi gereken hususlardan biri olduğunu dile getirir.

Geleneksel dünya görüşteki iye kelimesine karşılık gelen ee/ iye/ izi/ iççi/ is/ issi/ sahip/ mâlik/koruyucu ruh/ hâmi ruh vd. adlarla anılan ruhları Tanrı düzeninin dışında düşünmemek gerektiğini ifade eden Ergun, diğer çalışmalara temel oluşturmak üzere bu kitapta iyelerin Sibiryä Türk destanlarındaki yansımalarına odaklandığını belirtir. Kitabın “Giriş” kısmında, geleneksel Türk dünya görüşündeki iye inancına; Üst, Orta ve Alt dünya sahipleri temelinde kısaca değerlendirir. İnsanoğlunun içinde bulunduğu dünya ve evrenin, çeşitli sahiplerle donatıldığını, bunların da Tanrı’ya bağlı, Tanrısal normları olduğu ve insanoğlunun bu normlara uyduğu müddetçe işlerinin her üç âlemde yolunda gideceği inancı hâkim olduğunu dile getiren yazar, “Her şeyin bir iyesi vardır. İyesi olan her şey yaratılmıştır. İye, toplayan, birleştiren ve somut varlığı yaratan güç” olarak tanımlarken bu görüşü destekler.

* Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı, eminecakir.thb@gmail.com

Türk kültüründe ruhların genel olarak iyi ve kötü olarak gruplandırıldığını, bunlardan iyi ruhların geleneksel dünya görüşünde insanlara saadet ve hayat bahşettiğini; iyilik ve temizlik kaynağı olduklarına; hem gökte hem de yeryüzünde yaşadıklarına inanıldığını, gökte yaşayanlar daha güçlü olarak algılandığını ifade eden Ergun, “yeryüzünde ise doğadaki çeşitli nesne (dağ, nehir, göl vb.) ve doğa olaylarının (rüzgâr, ateş) iyeleriyle, ölen kamların ruhları ve hastalık iyeleri yaşadığını belirtir. Bunlar, insana en yakın olanlardır. Sıradan insanlar, kam olmadan, onlara (veya fetişlerine) içki ve yemek ikram ederek ve adlarıyla çağırarak dilek ve dualarını iletebilir. Sayıları en fazla olanlar, yeryüzü ruhlarıdır ve onlar kendi aralarında çeşitli kategorilere ayrılırlar. Yine bu ruhların merhametli olduklarına, insanların özel hayatlarına karışmadıklarına ve kanlı kurban istemediklerine inanılmaktadır. Onlar kendilerine saygısızlık yapan insanları ise cezalandırır.” Görüleceği üzere iyelerin kut ve saadetle ödüllendirmek gibi olumlu işlevinin aksine cezalandırmak gibi bir işlevi de söz konusudur. Bu yönüyle iyelerin bireylerin sosyal hayatını düzenlediği söylenebilir.

Halk anlatılarının bir toplumun kültürel belleğini yaşatmak ve günümüze kadar taşımak gibi bir işleve de sahip olduğu düşünüldüğünde masal, efsane ve destan gibi anlatılara iye inancı bağlamında da yaklaşmanın kaçınılmaz hâle geldiğini dile getiren Ergun, iyelerin izini bu kitapta destan türü özelinde Sibirya bölgesi destanları üzerinden analiz ederken çalışmayı yedi ana bölüm altında inceler:

Birinci Bölüm “*Geleneksel Türk Dünya Görüşünde İye İnancı*” adını taşıyıp bu bölümde Ergun iyelerin Türk dünyasında yaygın görülen iyeleri ele

alırken Üst Dünya İyeleri (Aynular), Orta Dünya İyeleri (Issı/İye/Sahipler), Alt Dünya İyeleri (Abaahı/Cin/Ruh) olmak üzere üç alt başlık altında incelemenin gerekliliğini sistematik olarak şu şekilde ortaya koyar: “Geleneksel Türk dünya görüşünde kâinat; Üst, Orta ve Alt dünya olmak üzere dikey düzlemde üç âlem şeklinde tasavvur edilir. Üst dünya, Tanrı mekânı olarak tasavvur edilmekle birlikte, aslında Tanrı'nın Üst âlemin de üstünde her üç âlemin yaratıcı, sahibi, koruyucu ve kollayanı olduğuna inanılmaktadır.”

İkinci Bölüm, Türk Dünyasında Yaygın Görülen İyeler adını taşıyıp “Ağaç İyesi, Doğum İyesi, Su İyesi, Dağ İyesi, Ev İyesi, Ahır, Ağıl ve Barınak İyesi, Ateş ve Ocak İyesi, Geçit İyesi, Eşik İyesi, Hastalık ve Dert İyesi, At İyesi, Taş İyesi, Yol İyesi, Orman İyesi, At Kazığı İyesi, Doğa Olayları İyesi, Aşıt İyesi, Hayvan İyesi, Gömü İyesi, Issız Yerlerin İyesi” alt başlıklar altında yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen veriler ışığında karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Üçüncü Bölüm, Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler adını taşıyıp “Saha Olongholarında İyeler ve Hâmî Ruhlar, Altay Kahramanlık Destanlarında İyeler, Hakas Kahramanlık Destanlarında İyeler, Tıva Kahramanlık Destanlarında İyeler, Şor Kahramanlık Destanlarında İyeler” alt başlığı altında Sibirya bölgesi destanlarının her biri “Üst Dünya İyeleri, Orta Dünya İyeleri, Alt Dünya İyeleri” alt başlıkları altında tasniflenerek örneklendirilmiş ve tartışılmıştır.

Ergun'a göre, yaratılışın başından beri var olduğuna inanılan iyeler, Sibirya destanlarına yansıdığı üzere işler yolunda gitmediğinde, sahibi olarak görevli oldukları yerle ilgili kaos ortamında hem durumu Tanrı'ya

bildirerek şikâyet etmekte hem de Tanrı'nın bu konudaki emir ve yasaklarını bahadırlara iletmektedirler. Bu roller, onların Tanrı tarafından görevlendirildiğinin göstergesi şeklinde düşünülmelidir.

Ayrıca Ergun, “Geleneksel dünya görüşünün ve Tengricilik inanç sisteminin bir yansıması olarak Sibiryâ destanlarında iyeler, üç katmanlı bir yapıda yerleşmişlerdir. Tengricilikle ilgili bütün bilgiler derlenmediği ve derlenen ve toplanan kaynaklar da henüz tam olarak değerlendirilmediği için sahiplerle ilgili kimi bilgiler, karışıklığa sebep olduğunu ifade eder. Ergun, gerek bölgede yaptığı alan araştırmasında sözlü kaynaklar, gerekse bazı yazılı kaynaklar, Sibiryâ'da Tanrı kelimesinin çoğulunun bile olmadığını, tek Tanrı'ya bağlı ruhlar dünyasının en dikkati çeken ve insanoğlunun en fazla muhatap olduğu Orta dünya görevlileri olan iyeler, kahramanların haber sorduğu, konuştuğu, dua beddua ettiği veya aldığı, insan gibi büyüdüğü, çoluk çocuk sahibi olduğu ve yaşlandığı düşünülen varlıklar, olduğunu vurgulamaktadır.

Ergun, Sahalarda iyelerin genellikle insan, bazen de hayvan, kuş ve bitki kılığında görünebildiğini, idare ettikleri ve korudukları bir varlık olduğunu, Tanrı'nın yerdeki yansıması olarak algılandığını ve oturdukları yerin kutsal olduğunu ve bu yüzden insanların buraları rahatsız etmemeleri gerektiğini belirtir. Yazar son olarak, Saha mitolojisinde kâinat; Üst, Orta ve Alt âlem şeklinde üç katmanlı olarak tasavvur edildiğini ve her üç katmanın kendi sahiplerinin olduğuna inanıldığını ortaya koyar.

Dördüncü Bölüm, *Bireysel ve Toplumsal Uygulamalarda İyeler*, adını taşıyıp bu bölümde “İyelerin Fonksiyonları, İyelere Kurban Sunma, İye-

likler” ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Türk boylarının tamamında iyelerin doğada var olduğuna ve her neye sahiplerse onun içinde yaşadıklarına inanılması, onlara sahip olan nehir, hayvan, ağaç, kuş, dağ, taş vb. doğa unsurlarına karşı duyarlılığı ve saygıyı beraberinde getirdiğini belirten Ergun'a göre bu durum “modern çevreci hassasiyetler dikkate alındığında” ekolojik anlamda ayrı bir önem taşımaktadır.

İyeler ile insanlar arasındaki ilişkilerin doğanın unsurları üzerinden gerçekleşmesinin yanı sıra, insanlar, doğa olaylarını da iyelerle ilişkilendirmekte ve buna bağlı olarak anlamlandırılmakta olduğunu dile getiren yazar, “insanın içinde bulunduğu doğa, çevre ve sahip olduğu sosyal dünya ile ilişkilerinin biçimlenmesi açısından iye veya sahiplik inanışlarının oynadığı rolü, Sibiryâ Türk boylarına idealize edilmiş bir dünya görüşü ve hayat felsefesi sunduğunu ve bu inanış biçimlerinin düzen inşa edici fonksiyonlar bütününe sahip ve hayata dair her şeyi düzene sokma” yetisine sahip olduğunu vurgular. Ergun'a göre “Bu şekilde fonksiyonları olan iye inancı, son derece ciddi şekilde sosyal düzen getiren bir dinsel/spiritüel hukuk sistemi olarak” da ele alınabilir.

Ergun bu bölümde “İyelerle ilgili üzerinde durulması gerektiği düşünüldüğü bir diğer husus iyelikler olduğunu ve iyelerin gözle görülmeyen ışık, enerji, güç ve koruyuculuk özelliklerini üzerinde taşıdığına inanılan iyelikler, bugün için büyük oranda folklorik bir ögeye dönüştüğünü” belirtir.

Beşinci Bölüm, *İyelere Bağlı Dönüşümler*, adını taşıyıp “Orta Dünya Kabile Kurucularının İyelere Dönüşmesi, Destan Kahramanlarının İyelere Dönüşmesi, Atalar Ruhunun İyele-

re Dönüşmesi, İyelerin Atalar Ruhuna Dönüşmesi” alt başlıkları altında incelenmiştir.

Ergun, bu alanda çalışma yapan gerek batılı ve Rus, gerekse yerli pek çok araştırmacının Türk kültüründeki iyeleri “ilah” ya da “ilahe” olarak nitelendirdikleri için Türklerde çok ilahlı bir inanç sisteminin varlığına hükmedildiğini bu hüküm, iyeleri ilahlar inancının bu hâmi ya da koruyucu ruhların/iyelerin bir kısmının ilerleyen dönemlerde İslamlaşmayla birlikte, meleklerin ve evliyaların dünyasına karıştığını belirtir. Halk muhayyilesi, mitolojik hafızada taşıdığı eski inancının unsur ve kavramlarını yeni inancına uyarlamış ve yeni bir formla yaşatmaya görmekten kaynaklanmış olmalıdır. Buna bir örnek vermek gerekirse eski Türk inanç sisteminin önde gelen hâmi ruhu olan Umay’ın bu süreçte Fatma Ana’ya ya da meleklerle dönüştüğü belirtilebilir. Türk kültüründe ata ruhu, eren ya da pir diye nitelendirilen kutlu insanlarla ilgili yaşayan pek çok anlatı vardır. İslamlaşmayla birlikte iye ya da hâmi ruh inancı, dedelere, babalara ve nihayet pirlere dönüşmüştür. Özetle Ergun’a göre, Tengricilik inancındaki bu iye kavramı, Müslümanlaşan Türklerde İslâm inancındaki “melek” kavramıyla bütünleşmiş ve İslami bir kimliğe bürünerek yaşamaya devam etmiştir.

Altıncı Bölüm, *Yılan, Kam ve İye* adını taşıyıp yazar bu bölümde Sibiryalı Türklerinin mitoloji ve destanlarında yılan, şaman ve iyenin birbiriyle alakalı olduğunu ve yılanın hem ev iyesi hem de şamanın koruyucu yardımcı iyesi” olduğunu kapsamlı bir şekilde örnekler üzerinden açıklar.

Yedinci Bölüm, *Destan ve Destancı İyeleri* adını taşıyıp bu bölümde **ya-zar** iyeli destancı kavramını **şu şekilde** açıklar: “İyeli destancı demek, iye

onun ağzıyla destan söylüyor demektir. Tabiat kültlerinden bütün kültürel mirasa, hatta evliyalara ve pirlere kadar büyük bir zenginliğe sahip iye kavramı, dünyanın ve bütün kâinatın ayakta duruşunun da teminatı olarak kabul görmüştür. Geleneksel Türk düşüncesinde her şeyin bir sahibi vardır ve bütün Türk dünyasında bu tek sahip Tanrı’dır.”

Sonuç olarak Ergun, iyelerin belli bir coğrafya ile sınırlandırmanın doğru olmadığını, bölgeden bölgeye adları farklı olsa da bütün Türk dünyasında onların halk inancındaki fonksiyonlarının benzer olduğunu vurgular. Yaratılışın başından beri var olduğuna inanılan iyelerin Sibiryalı destanlarına yansıdığı üzere, işler yolunda gitmediğinde, sahipli/görevli oldukları yerle ilgili ritim bozukluklarında Tanrı’ya şikâyetle bulduklarına, Tanrı’nın bu konudaki emir ve yasaklarını zaman zaman bahadırlara ilettiklerine inanıldığını belirten yazara göre bu vazifeyi iyelere Tanrı vermiştir. İslâm’da “her nesnenin başında bir koruyucu melek” olduğu düşüncesine uygun olarak ayetler bu fikri desteklemektedir. Yazara göre “İye kavramına, İslami açıdan bakıldığında Allah’ın sıfatlarından El-Melik, Malikü’l Mülk ile değerlendirmek gerekmektedir. Her şeyin hâkimi; bütün kâinatın gerçek sahibi, sahib-i mutlak olan Allah’tır. Sibiryalı destanlarında iyelere fonksiyonları açısından bakıldığında gerek bireysel gerekse toplumsal uygulamalarda oldukça önemli roller üstlendikleri görülür. Hayatın ve tabiatın geçiş dönemlerinde ve kriz anlarında farkında olarak ya da olmayarak onlarla ilgili pek çok ritüel icra edilmektedir. Bu icra sırasında iyeler, bazen hayvan, bazen insan, bazen ise yarı hayvan formunda görülebilmekte veya kılıktan kılığa girebilmektedir.”

Ergun'a göre, Sibirya Türk destanlarındaki iye algısı göstermektedir ki yöneticiler, destancılar, kamlar, kurucu ata soyları ve pirlar, tabiattaki iyelerle birlikte yaratılışın başından beri ritüelistik vazifeyi paylaşmış durumdadır. Destan dünyasının sahipleri, aynı zamanda Sibirya Türklerinin yaşadıkları coğrafyadaki dağların ve suların, yani idik yer-suyun sahipleri-dir.

Büyük çoğunluğu Müslüman olan Türk dünyasında, bütün canlılığıyla yaşamakta olan iye kavramını bölgesel olarak çalışmak, bu kavramı Tanrı'dan ve onun kurduğu üç âlemli (Üst-orta-alt) sistemden bağımsız olarak değerlendirmek, araştırmacıları, geleneksel dünya görüşünü anlamak açısından yanılığa düşürebileceğini vurgulayan Ergun'a göre sorun, Türk inanç sistemini ifade edecek uygun terimin bulunamamasından kaynaklanmaktadır ve iyelere İslami inançtaki melekler ve koruyucu ruhlar bağlamında yaklaşırsa çözümün kolaylaşmasının mümkün olacaktır.

Her şeyin iyesi olduğunu ve bunun da çeşitli formlarda karşımıza çıkabileceğini Ergun şu şekilde özetler: "İyeler, yerin-yurdun, yani vatanın kutu olarak algılanırlar. İyesiz kalan devlet ve milletin yok olacağına ve her türlü musibete uğrayacağına inanılmaktadır. Altaylılara göre ister dağ, nehir, ağaç, taş, kuş veya hayvan olsun doğadaki her nesne ve canlının, ister yıldırım, şimşek, yağmur veya rüzgâr olsun her doğa olayının insan olmayan ama söz konusu nesne veya canlıyla bütünleşmiş bağımsız bir iyesi vardır. Bu iyelerin kimi zaman insan şeklinde, kimi zaman ise hayvan şeklinde olduğu tarif edilmektedir".

Türklerin İslamiyet öncesi iyelerle ilgili inanışlarının İslamiyet'in kabulüyle kültürel değişim kavramıyla

ilişkili olarak nasıl bir senkretik doku oluşturduğu, iye kavramının mitoloji ve kùltlerle ve masal, efsane gibi diğer türlerle ilişkisi, günlük hayatta kullandığımız birçok deyim ve atasözünün [dal budak salmak, soyu kurumak, benim değil Fatma ananın eli, şeytan aldı götürdü, suyun erenleri hakkı, öllüğün körü, kör ocak, suyun körkü hakkı gibi] arkasında yatan iyelik kültürel kodunun takip edilebilirliği, Sibirya destanlarının iyelik sistematiği üzerinden analizi, sözlü ve yazılı kaynaklardaki örnekler, iyelerin ceza ve ödüllendirici işlevi, iyelerin ekoloji ile ilişkisi, iyeler ve sosyal normlar ve halk hukuku arasındaki ilişki gibi daha birçok konunun ele alındığı bu kitapta yazar, eserin sonunda "İndeks"e yer vererek, araştırmacılar açısından büyük bir kolaylık sağlamaktadır.

İyelerin en önemli işlevinin coğrafyayı vatanlaştırmak olduğunu vurgulayan Ergun, kültürel sınırların millî sınırların ötesinde olduğunu iyelik sistemi üzerinden karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktadır. Destan türü özelinde ele alınan bu çalışma elbette masal, efsane, tekerleme, türkü gibi halk edebiyatının diğer manzum ve mensur türleri üzerinden de kültürel kod analizi, iyelik sistemi üzerinden takip edilebilir. Bu çalışma, konuyla ilgili gerek kapsamlı literatür taraması, çeviri kaynakların alana katkısı gerekse sözlü kültür ortamındaki verilerin analizi ve tasnifleme çabası gibi hususlar göz önünde tutulduğunda iye özelinde ve Karşılaştırmalı Türk Halk Bilimi alanında çalışacak araştırmacılar için başyapıt niteliğinde olduğu ve başkaca çalışmalara katkı sağlayacağı ve kapı aralayacağı kuvvetle muhtemeldir.